

واکوی کانون‌های تأثیرگذار بر روند تشکیل خطوط اولیه اسلامی

فاطمه نصیری*

۱. دکترای تخصصی، استادیار، دانشکده میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، دانشگاه مازندران، ایران.

f.nasiri@umz.ac.ir

همایون حاج محمد حسینی**

۲. دکترای تخصصی، استادیار، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، ایران.

hhosseini@umz.ac.ir

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۴/۱۰

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۰۵/۱۹

صفحه ۸۳-۶۴

شماره سیزدهم
تابستان ۱۴۰۲

چکیده

بیان مسئله: اسلام در سرزمینی ظهور کرد که مردمانش در ابتدا آشنایی اندکی با نگارش داشتند اما خوشبختی مسلمین از آن رو بوده است که با تمدن‌هایی مجاور بودند که قابلیت انتظام بخشیدن به خواسته‌ها و تمایلات ذهنی خود را در بطن نوشتار کسب کرده بودند؛ در نخستین زمان‌های شکل‌گیری الفبا، فنیقی‌های تاجر می‌درخشند که آوازه‌شان در تمام تاریخ و برای تمام جوامع مبرهن است اما پیرو آن‌ها اقوام دیگری نیز بودند که به غنای حروف ابداعی اولیه مدد رساندند و آن تمدن‌های کهن‌تر واقع در سرزمین ایران بودند که بزرگ‌ترین نقش را در سیر تکامل خطوط اولیه داشتند. وری این تمدن‌ها نقش قبایل مهاجم آرامی و عبرانی در منطقه نیز بارز است که با حضور شورشگرانه مداوم خود در شمال خاوری و باختری حجاز به انتقال دستاوردهای این تمدن‌ها پرداختند. این اقوام در پهنه وسیع منطقه شام به طور گسترده موجب توسعه خط و زبان ابتدایی ابداع شده توسط فنیقی‌ها و ایرانی‌ها و مصری‌ها گردیدند و با رفت و آمد بین تمدن‌های پیشرفته شرق و غرب، خط الفبایی خلق شده را غنا بخشیدند.

هدف پژوهش: بدین ترتیب، هدف پژوهش حاضر تعیین جایگاه هر کدام از این اقوام و تمدن‌های تأثیرگذار در شکل‌گیری و تکامل خطوط الفبایی ابتدایی و سهم اختصاصی‌شان در پیدایش خطوط اولیه اسلامی و تکوین آن در قالب خطوط کوفی بوده و همچنین ضرورت تعیین‌کنندگی عملکرد سیاسی و اجتماعی این کانون‌ها در منطقه خاورمیانه بر بهبود و ترقی خطوط اولیه و نوع تلاقی‌شان با یکدیگر در گذر زمان نقش اساسی داشته است.

سؤال پژوهش: این پژوهش در پی پاسخگویی به این پرسش است که سیر تحول خطوط اولیه اسلامی توسط این تمدن‌ها و اقوام، چگونه بوده است؟

روش پژوهش: در این راستا با رویکردی توصیفی و تحلیلی ابتدا به وسیله اسناد تاریخی موجود به معرفی این تمدن‌ها و بیان موقعیت فرهنگی‌شان پرداخته و سپس با تحلیل چگونگی اثرگذاری‌شان بر یکدیگر، سیر تکامل خطوط اولیه اسلامی مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

نتیجه‌گیری: برآیند این پژوهش نشان می‌دهد که حضور پرتحرک اقوام شورشگر آرامی و عبرانی در شرایط استراتژیکی منطقه خاور نزدیک موجب تلاقی فرهنگی و تبادل خطوط و نوشتارهای ابداعی در گوشه و کنار مناطق خاورمیانه به‌ویژه قسمت‌های غربی آن گردید و بهره‌هایی که از این تبادلات فرهنگی برای جهانیان حاصل شد بسیار ارزشمندتر از آسیب‌هایی بوده که در نتیجه شورش‌ها و غارت‌های اقوام آرامی و عبرانی در منطقه مورد نظر طی سالیان و قرون متمادی به بار آمد.

واژگان کلیدی: الفبا، خوشنویسی، خطوط اسلامی، کانون‌های جغرافیایی، خاورمیانه

■ ■ ■ Article Research Original

 10.30508/fhja.2025.2037985.1184

Analyzing the Influential Centers in the Formation of Early Islamic Scripts

شماره سیزدهم
تابستان ۱۴۰۲

Dr. Fatemeh Nasiri*¹

1. Assistant Professor, Faculty of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism, University of Mazandaran, Iran.

Dr. Homayoun Haj-Mohammad Hosseini**²

2. Dr. Homayoun Haj-Mohammad Hosseini, Ph.D., Assistant Professor, Faculty of Art and Architecture, University of Mazandaran, Iran.

Received: 30/06/2024

Accepted: 09/08/2024

Page 65-83

Abstract

Problem Statement: Islamic scripts, which encompass a wide range of derivatives, are most closely associated with the Arabic script due to their development in the land of divine revelation and their subsequent elevation with the rise of Islam. Having taken root in diverse cultures and civilizations, Islamic calligraphy has gained a distinctive status among the world's scripts. According to Titus Burckhardt, "Islamic calligraphy is an art form held in high regard throughout the Islamic world, as anyone familiar with writing is capable of recognizing and judging the art of calligraphers. It can be said without exaggeration that no art has contributed as much to the cultivation of Muslims' aesthetic sense as calligraphy" (1986, p. 57). It is thus worth exploring how early primary scripts evolved into the current Arabic script—a script that, in Burckhardt's view, may be among the most phonetic systems in existence .

It is evident that the foundation of early Arabic scripts, following a long historical trajectory, only achieved refinement and flourishing after the emergence of Islam and the imperative need to transcribe the divine message for the establishment and expansion of the religion. The Arabs, being nomadic and traditionally reliant on oral transmission, had long harbored skepticism toward writing. Unlike other ancient civilizations such as the Egyptians, Sumerians, Babylonians, and Chinese—who had developed complex writing systems thousands of years prior—the Arabs adopted written forms much later. It was only with the blossoming of Islam and the necessity to preserve the sacred content of the Quran that writing became essential.

This urgency prompted the adaptation of writing developments from both the northern and southern regions of the Hijaz for use in Islamic scripture. Thus, the historical trajectory of the evolution and development of early Islamic scripts is inherently tied to the influence of ancient civilizations in the Middle East. The confluence of these cultures played a crucial role in shaping the early forms of Islamic writing.

Given the prominence of calligraphy in Islamic lands—especially in Iran, where scholars argue that "after Persian literature, the largest body of theoretical discourse pertains to calligraphy" this research aims to explore the influence of ancient civilizations on early Islamic scripts, with particular attention to Iran's significant role.

Accordingly, the present study investigates the historical and cultural aspects of various regional peoples by locating the geographical centers of early Western Asian civilizations

and analyzing their political, historical, and social contexts to trace the development of early Islamic scripts. In doing so, it also assesses the evolution of earlier alphabetical scripts and the cultural intersections between different ethnic groups—especially ancient Iranians—and evaluates how such interactions influenced or were influenced by Iran.

Research Objective: The objective of this study is to determine the role and contribution of each of these civilizations in the formation and evolution of early alphabetic scripts and their specific influence on the emergence and development of early Islamic scripts, particularly in the form of the Kufic script. Furthermore, it aims to underscore the necessity of understanding the political and social performance of these centers in the Middle East and how their interactions over time contributed to the advancement of early Islamic writing systems.

Research Question: This study seeks to answer the following question:

How did the evolution of early Islamic scripts unfold under the influence of various civilizations and ethnic groups?

Research Methodology: This is a qualitative study using a descriptive-analytical approach. It investigates the spatial and temporal conditions of the civilizations that contributed to the evolution of early Islamic scripts through the study of historical documents and written records from the mentioned regions.

The historical evidence is classified into two categories:

- 1- Written and published sources by leading scholars in the field of script and calligraphy, which focus on the analysis and classification of ancient written forms.
- 2- Material evidence of calligraphy, such as inscriptions from ancient periods, serves as tangible proof for describing the development of scripts. This also includes the geographical analysis of ancient ethnic settlements in the Middle East and Near East, tracked through historical maps to understand their migrations and cultural exchanges.

Conclusion: Based on the historical background of the Hijaz region and its surroundings, the development of the Arabic script was shaped by events in northern Arabia, the Levant, Iraq, and

Iran, as well as by the linguistic and scriptural evolution of the peoples inhabiting these areas. The Nabataean and Himyarite states and their interaction with the residents of Hira and Anbar played a significant role in shaping the initial form of the Arabic script. However, the exact sequence of influences among various ethnic scripts remains unclear.

Historical evidence mainly enables us to list the involved civilizations and ethnic groups and, by considering the final stage of script development in Hira and Anbar at the dawn of Islam, analyze the cultural intersections. Among the most influential civilizations in the formation of the Arabic script were the Phoenician, Hebrew, Aramaic, and Nabataean—groups with Semitic roots closely related to the Arabs of the Arabian Peninsula. Despite living in distinct geographical areas, historical events brought them into contact with the Arabs.

Nevertheless, the role of the Arabs of the Arabian Peninsula—where Islam emerged—cannot be ignored. These Arabs developed the motivation and capacity to adopt and adapt the refined writing systems of neighboring civilizations. The revelation of Islam and the need to record its divine teachings further compelled them to utilize the organized writing methods of northern tribes in pursuit of their religious and cultural goals.

Keywords: Alphabet, Calligraphy, Islamic Scripts, Geographical Centers, Middle East

References

- Ajand, Y. (1987). *The history of civilization* (A. Toynbee, Author). Tehran: Mowssy Publications.
- Aram, A. (1964). *The history of civilization* (W. Durant, Author). Tehran: Eqbal Publishing.
- Azarang, A. (2003). *The history of civilization* (H. Lucas, Author). Tehran: Sokhan Publishing.
- Bahzadi, R. (2000). *The Phoenicians* (S. Moscati, Author). Tehran: Pazhouhandeh Publishing.
- Balark, Y. (2010). *The story of writing* (A. Robinson, Author). Tehran: Sabzan Publishing.
- Chagini, E. (2003). *Encyclopedic dictionary of language and languages*. Lorestan: Lorestan University.
- Ciancaglini, C. A. (2006). Syriac language I. Iranian loanwords in Syriac. In E. Yarshater (Ed.), *Encyclopaedia Iranica* (Vol. XIV). London: Routledge and Kegan Paul.
- Dehshiri, Z. (1978). *The history of scientific and*

- cultural progress of humanity (Vol. 2). Tehran: Institute for Translation and Publishing of Books.
- Fazayi, Y. (2007). *The origin of language and writing in human society*. Karaj: Islamic Azad University.
- Fayaz, A. (1997). *History of Islam*. Tehran: University of Tehran Press.
- Friedrich, J. (1989). *The history of the world's scripts and their development* (F. Rafahi, Trans.). Tehran: Firoozan Publishing.
- Ghafoorian, Sh. (2014). The lack of fundamental research in calligraphy (Interview with Dr. H. Gholichkhani). *Honarname-ye Astan Qods Razavi*, (10), 54–59.
- Gholichkhani, H. (2014). See: Ghafoorian, Sh.
- Gruendler, B. (1993). *The development of the Arabic scripts*. Atlanta, GA: Scholars Press.
- Gruendler, B. (2001). Arabic script. In J. D. McAuliffe (Ed.), *Encyclopaedia of the Qur'ān* (Vol. 1, pp. 135–144). Leiden: Brill.
- Gruendler, B. (2005). Arabic alphabet: Origin. In K. Versteegh (Ed.), *Encyclopaedia of Arabic Language and Linguistics* (Vol. 1, pp. 148–155). Leiden: Brill.
- Hamidani, A., Ansari, S., & Momeni, M. B. (2000). *The history of the ancient world (The East)* (A. Kazhdan, N. Nikolsky, A. Aramovich, J. Ilin, A. Filippov, Authors). Tehran: Andisheh Publishing.
- Heydari Nejad, S., & Jan Ahmadi, F. (2019). The role of the city of Anbar in the formation and transmission of Arabic script. *Journal of the History of Islamic Culture and Civilization*, 10(35), 49–62.
- Ibn Roṣṭā, A. b. O. (1892). *Al-Alaḳ al-Nafisah* (Vol. 1). Beirut: Dar Sad.
- Lucas, H. (2003). See: Azarang, A.
- Macdonald, M. C. (2000). Reflection on the linguistic map of pre-Islamic Arabia. *Arabian Archaeology and Epigraphy*, 11, 28–79.
- Macdonald, M. C. (2004). Ancient North Arabian. In R. Woodard (Ed.), *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages* (pp. 488–533). Cambridge: Cambridge University Press.
- Maleh, A., & Isaac, J. (1983). *History of the nations of the East and Greece* (A. Hajir, Trans.). Tehran: Danesh Publishing.
- Mirasha, Z., & Davoudi, M. (2019). The Arameans and their role in the ancient Near East. Tehran: Negah-e Moaser.
- Moscati, S. (2000). See: Bahzadi, R.
- Nafisi, Sh., & Haghollahi, M. (2018). The impact of material evidence on views about the origin and time of the Arabic script. *Qur'anic Studies and Islamic Culture*, 2(4), 71–104.
- Nordhoff, S. (Ed.). (2013). *The genesis of Sri Lanka Malay: A case of extreme language contact* (Studies in South and South-west Asian Languages, Vol. 3). Leiden: Brill.
- Nowayri, A. b. A. (2002). *Nihayat al-Arab fi Funun al-Adab* (Vol. 1). Cairo: Dar al-Kutub wa al-Watha'iq al-Qawmiyya.
- Rafahi, F. (1989). See: Friedrich, J.
- Rabeinson, A. (2010). *The story of writing* (Y. Balark, Trans.). Tehran: Sabzan Publishing.
- Safari, M. (2002). Al-Hira as a cultural mediator. *Islamic History Quarterly*, 3(10), 5–40.
- Samani, A. b. K. b. M. b. M. (1962). *Al-Ansab* (A. Y. al-Mu'allimi al-Yamani, Ed.). Hyderabad: Da'irat al-Ma'arif al-'Uthmaniyyah.
- Shaked, S. (1986). Iranian loanwords in Middle Aramaic. In E. Yarshater (Ed.), *Encyclopaedia Iranica* (Vol. II). London: Routledge and Kegan Paul.
- Yasauli Thani, J. (1984). *The origin and development of the art of calligraphy*. Tehran: Yasauli Publications.
- Tables:**
- Robinson, A. (2010). *The story of writing* (p. 176). Tehran: Sabzan Publishing.
 - Web Sources:
 - Nafisi, S. *History of the origin of writing*. Retrieved from: <https://wikisource.org>
 - Mostafavi, S. S. *A study of the origin and evolution of writing in Iran and the world*. Retrieved from: <https://KetabFarsi.ir>
- Image Sources (access dates included):**
- 1- <https://www.aspirin.com> (Accessed: 24.8.2021)
 - 2- <https://www.iranjewish.com> (Accessed: 9.12.2022)
 - 3- <https://www.ommatnews.ir> (Accessed: 16.1.2023)
 - 4- <https://www.iranshahr.org> (Accessed: 9.6.2022)
 - 5- <https://www.iranshahr.org> (Accessed: 10.6.2022)
 - 6- <https://www.fa.wikipedia.org> (Accessed: 10.6.2022)
 - 7- <https://www.fa.wikipedia.org> (Accessed: 7.7.2022)
 - 8- <https://www.mavaraneews.blogfa.com> (Accessed: 4.2.2023)

مقدمه و بیان مسئله

خطوط اسلامی که دارای ملحقات زیادی است بیش از همه با خط عربی شناخته می‌شود بدین خاطر که در سرزمین وحی با برپایی دین مبین اسلام به کار گرفته شد و تعالی یافت و از این نظر که زیرمجموعه‌هایی را در فرهنگ‌ها و تمدن‌های مختلف یافته، جایگاه ویژه‌ای را در بین خطوط دنیا پیدا کرده است. به عقیده تیتوس بورکهارت «خوشنویسی اسلامی هنری است که در جهان اسلام طرف توجه بسیاری است زیرا هرکس که با نوشتن آشنا باشد در مقامی است که می‌تواند هنر خوشنویسان را بازشناسد و به داوری بنشیند و می‌توان بی‌مبالغه گفت که هیچ هنری در پرورش ذوق هنری مسلمانان به اندازه خطاطی مؤثر نبوده است» (۵۷: ۱۳۶۵). حال باید پنداشت چگونه خطوط ابتدایی اولیه به مرحله‌ای رسید که به خط عربی کنونی تطوّر یافت که کاملاً مصوت و به عقیده او «شاید از مصوّت‌ترین خط‌های موجود باشد» (همان: ۵۸). پرواضح است که پایه‌های خطوط عربی ابتدایی پس از پیمودن مسیر دورودرزی در تاریخ، تنها پس از ظهور دین مبین اسلام و التزام برای نگارش کلام وحی به جهت تحکیم نمودن دین اسلام در منطقه و گسترش آن به اطراف، تکامل یافته و به حد‌اعلای شکوفایی رسیده است چراکه اعراب به‌واسطه چادرنشینی و متکی بودن به سنت روایی، همواره نسبت به نگارش بدگمان بودند آن‌ها برخلاف ملل باستانی دیگر همچون مصریان باستان، سومری‌ها، بابلی‌ها و چینی‌ها که از هزاران سال پیش شیوه نگارش پیچیده‌ای داشتند دیر به نگارش و فن ثبت وقایع دست یافتند و زمانی الزام نگارش برایشان فراهم شد که دین اسلام به شکوفایی رسیده بود و مضامین ارزشمند کتاب آسمانی قرآن نیاز به ثبت شدن پیدا کرد و این ضرورت موجب شد تا از تمام تحولات حاصل شده در خطوط نوشتاری نواحی شمالی و جنوبی حجاز بهره برده و برای ثبت مضامین اسلامی در

کتاب والای قرآن استفاده نماید. بر این اساس، سیر تاریخی تحول و تکامل خطوط اولیه اسلامی به نوع تأثیرگذاری تمدن‌هایی وابسته است که در حوزه خاورمیانه در طی دوران باستان حضور فعال داشتند و تلاقی فرهنگشان موجب شکل‌گیری و تکامل خطوط اولیه اسلامی گردید. با توجه به اهمیت خوشنویسی در سرزمین‌های اسلامی نسبت به دیگر آثار هنری به‌ویژه در ایران که به عقیده محققان «میزان اطلاعات مکتوب برجای مانده از مباحث نظری خوشنویسی پس از ادبیات غنی پارسی، دومین رتبه را در میان هنرهای ایرانی داراست» (قلیچ‌خانی، ۱۳۹۳: ۵۵)، این پژوهش درصدد دسترسی به درک چگونگی اثرگذاری تمدن‌های کهن بر خطوط اولیه اسلامی است که نقش مسلم ایران نیز از ورای این مباحث، مورد کنکاش قرار می‌گیرد. با این دیدگاه، نوشتار حاضر باهدف کاوش در جنبه‌های تاریخی و فرهنگی اقوام مختلف منطقه از طریق کشف موقعیت مکانی تمدن‌های غربی‌ترین بخش خاورمیانه و شرایط سیاسی، تاریخی و اجتماعی‌شان به سیر تکامل خطوط ابتدایی اسلامی می‌پردازد و از ورای این غور و بررسی، چگونگی تطوّر و تحوّل خطوط الفبایی پیشین و نیز شناخت موقعیت جغرافیایی قومیت‌های مختلف در منطقه خاور نزدیک و اشتراکات فرهنگی‌شان با یکدیگر به‌ویژه با ایرانیان باستان و نوع اثرگذاری و اثرپذیری آن‌ها بر سرزمین ایران نیز مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

روش تحقیق

روش این پژوهش از نوع کیفی است و با شیوه بیان توصیفی- تحلیلی همراه می‌باشد؛ در این روند برای کنکاش در موقعیت مکانی و زمانی و چگونگی تحول تمدن‌های مؤثر بر خطوط اولیه اسلامی با جستجو در اسناد و مدارک کتابخانه‌ای و سیر تاریخی اقوام و ملت‌های مناطق مذکور به نوع تداخل این تمدن‌ها و نحوه برخورد آن‌ها با

در آشناسازی اعراب با علوم مختلف، انتشار فرهنگ ایران ساسانی در میان اعراب و تعلیم خط به ایشان به میان می‌کشد و با ذکر چگونگی تلاقی فرهنگ‌های پیشین، بارزهای آن را در روند تکامل خط عربی بیان می‌دارد. نویسنده به عینه به موقعیت جغرافیایی ممتاز حیره که محل تلاقی و تماس فرهنگ‌های ایرانی و یونانی- رومی بود اشاره می‌کند و بیان می‌دارد زمان ظهور اسلام، مسلمانان مشتاق بودند از دانش تمدن‌های پیشین آگاه شوند که در این حین حیران به انتقال علوم یونانی به دنیای اسلام پرداختند و بدین ترتیب عامل انتقال فرهنگ شناخته می‌شوند.

مقاله دیگری از این قبیل نیز با عنوان "بررسی نقش شهر انبار در تکوین و انتقال خط عربی" توسط سعیده حیدری نژاد و فاطمه جان احمدی در نشریه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی در سال ۱۳۹۸ قابل ذکر است که در آن به سهم تاریخی و مهم شهر انبار در مقابل شهر حیره و کوفه در روند پیدایش خطوط اولیه عربی به طور مفصل اشاره می‌کند و دیرینه بودن تمدن، جایگاه استراتژیک، ویژگی‌های ژئوکالچرال، امتیازات اقتصادی- سیاسی و بافتار فرهنگی این شهر منجر شد تا انبار شهر علما و مرکز انتشار علم با چهره‌های فرهنگی و پیشینه‌ای علمی شود که مطابق با مسیری که خط عربی در سیر تکوینی‌اش از خطوط پهلوی، سریانی، حمیری، نبطی و آرامی در کنار ترکیب عالمانه و تخصصی خود پیموده و صورت‌بندی نهایی که پیدا کرده با استناد به اکثریت منابع، توسط اهالی انبار به دست آورده و اهالی انبار نقشی کلیدی و اساسی در تکوین خط عربی داشته‌اند.

در مقابل، مقاله حاضر با در نظر گرفتن روند پیدایش الفبا در میان تمدن‌های پیشرفته حوزه خاورمیانه و چگونگی برخورد‌های اقوام مختلف ساکن در این مناطق به ویژه در مناطق شمال حجاز به بررسی سیر تکامل خط عربی در یک چشم‌انداز وسیع‌تر می‌پردازد که به محدوده زمانی مفصل‌تری مربوط بوده و تکوین خطوط عربی اسلامی را به دورنمایی عمیق‌تر از آنچه که به سال‌های نزدیک به زمان شکوفایی اسلام مربوط می‌شود منوط دانسته ضمن اینکه برخی مسائل سیاسی و اجتماعی زمان باستان مانند تهاجم اقوام شورشگر را نیز در تکوین تلاقی فرهنگی دخیل می‌داند.

شیوه‌های نوشتاری کهن توجه می‌شود. استفاده از اسناد تاریخی در این روند به دو دسته تقسیم می‌شود: دسته اول منابع مکتوب و ثبت‌شده‌ای توسط محققین برتر حوزه خط و خوشنویسی است که به بررسی آثار نوشتاری کهن و دسته‌بندی و نقد آن‌ها پرداخته‌اند و دسته دوم بهره‌برداری از اسناد مادی از خوشنویسی از جمله کتیبه‌های باقیمانده از دوران‌های کهن به عنوان شواهد عینی برای توصیف روند تحول خط و همچنین بررسی موقعیت مکانی و نقل و انتقال قومیت‌های مختلف در طول تاریخ با استفاده از موقعیت جغرافیایی سرزمین‌های دوران باستان بر روی نقشه در منطقه خاورمیانه و خاور نزدیک می‌باشد.

پیشینه پژوهش

در رابطه با خوشنویسی اسلامی کتاب‌ها و مقالات زیادی توسط نویسندگان داخلی و خارجی نوشته شده که هرکدام به روند شکل‌گیری خطوط اولیه اسلامی نیز اشاراتی داشتند اما نمونه‌های محدودی وجود دارند که به نقش تمدن‌های اطراف سرزمین حجاز در سیر تکاملی خطوط اسلامی از ورای آثار و اسناد موجود، بپردازند؛ از میان آن‌ها می‌توان به مقاله شادی نفیسی و مهدیه حق‌اللهی با عنوان "تأثیر عرضه شواهد مادی بر گزارش‌ها و آراء موجود در زمینه منشأ و زمان ایجاد خط عربی" در سال ۱۳۹۷ در نشریه مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی اشاره کرد که در آن بر اساس شواهد مادی موجود، بنیان خط عربی را از خط نبطی دانستند و استفاده از این خط در بازه دو بیست ساله پیش از ظهور اسلام در مناطق شمالی شبه جزیره عربستان را مورد بحث قرار دادند و از ورای آن آرائی را که منشأ خط عربی را صرفاً از خطوط جنوبی و سریانی دانسته‌اند و عدم وجود خط مناسب و در دسترس مسلمانان در هنگام ظهور اسلام و همچنین احتمال نگارش قرآن به سایر خطوط را مطرح کرده‌اند، با اثبات حضور بلا فصل اقوام نبطی در شمال عربستان، نقض نمودند.

در رابطه با حوزه‌های اختصاصی‌تر و از نظر زمانی، نزدیک به زمان شکوفایی تمدن اسلامی نیز مقالاتی قابل ذکر است از جمله مقاله‌ای با عنوان "حیره عامل فرهنگ" از مسعود صفری در نشریه فصلنامه تاریخ اسلام در سال ۱۳۸۱ که نویسنده شاخصه‌های فرهنگی حیره را ورای برتری‌های سیاسی معمول آن در طول تاریخ بایبان نقش مهم حیره

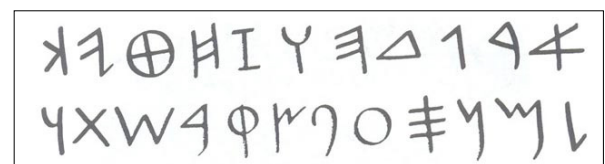
تشکیل الفبا

منابع تاریخی بسیاری، اختراع الفبا را به کشور فنیقیه نسبت داده‌اند. «فنیقیه^۱ به حاشیه باریک ساحلی در غرب سوریه اطلاق می‌شود که از بندر صور^۲ در جنوب تا کوه‌های اوگاریت^۳ در شمال گسترده شده است. اسلاف فنیقیان که همگی از نژاد سامی^۴ بودند تا هزاره سوم پیش از میلاد در جنوب و مغرب فلسطین می‌زیستند و مانند ملت یهود، در نتیجه تغییر نشیمن‌هایی که در زمان‌های خیلی قدیم دادند در حدود ۲۸۰۰ ق م به سمت فنیقیه حرکت کردند و در آن متمکن گشتند» (ماله وایزاک، ۱۳۶۲: ۱۱۵). رابینسون در رابطه با اهمیت فنیقیه در اختراع الفبا می‌گوید: «شهرهای معروفشان بیبلوس^۵ و صیدا^۶ و صور بوده است. بیبلوس محل کشف قدیمی‌ترین نوشته‌های فنیقی است که قدمت آن‌ها به قرن ۱۱ ق م بازمی‌گردد و آغازگر خطی است که در هزاره بعد در سراسر حوزه مدیترانه یافت می‌شد» (رابینسون، ۱۳۸۹: ۱۷۱). اما اظهار نظرهای محققین غربی در رابطه با موقعیت و جایگاه منحصربه‌فرد و صرف فنیقیه و نادیده گرفتن اقوام و تمدن‌های کهن‌تر منطقه خاورمیانه در شکل‌گیری الفبا رانمی‌توان به‌طور قطع پذیرفت زیرا تنها سامیان نبودند که در پیدایش خطوط رایج در حوزه مدیترانه دخیل بودند چراکه ایرانی‌ها نیز در زمان‌هایی دورتر از فنیقی‌ها از حروف نوشتاری استفاده می‌کردند؛ رکن‌الدین همایون فرخ در این رابطه به شاهنامه رجوع می‌کند مانند روایت تهمورث که خط را از دیوها فراگرفت و سپس به همه جهانیان آموخت: «در هیچ‌یک از ملل، راجع به پیدایش خط و تاریخ آن سند و روایتی وجود ندارد و تنها ایرانی‌ها هستند که درباره پیدایش تاریخ خط داستان‌های باستانی دارند و درباره مخترع و مبتکر آن سخن گفته‌اند... اگر این گزارش‌ها فقط افسانه بوده پس چرا ملل دیگر از دیرباز چنین افسانه‌ای ندارند و حتی به‌صورت افسانه ملی هم متوجه و متذکر خط و مخترع و مبدع آن نشده‌اند» (همایون فرخ، ۱۳۴۶: ۲۱۲). سعید نفیسی نیز چگونگی تقابل خطوط آریایی و سامی و اقتباسات ناشی از آن را بیان می‌دارد: «معمولاً واضع خط رادر جهان فنیقیان می‌دانند. این نکته تنها درباره ملل سامی درست است و ملل آریایی مخصوصاً در هند شاید پیش از فنیقیان خط‌های دیگری اختراع کرده‌اند که از سلسله خطوط سامی مأخوذ از خط فنیقی نیست... کسانی که در این زمینه اندکی ممارست کنند فوراً به نکته مهمی برمی‌خورند و

آن این است که نیاکان بزرگوار ما در این مدت دو هزار و پانصد سال که ما تاریخ مدون و معروف داریم هرگز در هیچ خطی تعصب نورزیده‌اند و هر زمان که خط آسان‌تر و بهتری پیدا شده است در پذیرفتن آن درنگ نکرده‌اند» (نفیسی، ۱۳۴۲). این عقیده مؤکد تقابل خطوط تصویری اولیه آریایی با هم‌نوعانش در منطقه بین‌النهرین است که می‌توانست به‌مرور به شکل‌گیری نوع جدیدی از خط که مورد پسند و کاربرد همه اقوام منطقه و یا سرزمین‌های دیگر واقع شود، منجر گردد. لذا با وجود تاریخ غنی فنیقیه که در گذشته جزئی از کشور سوریه تلقی می‌شد و در موقعیت جغرافیایی ویژه‌ای در شاهراه تجارت عربستان از خلیج فارس و دریای عمان به مدیترانه قرار داشت، نسبت دادن شکل‌گیری الفبای اولیه تنها و منحصراً به آن، موجب نادیده انگاشتن نقش تمدن‌های دیگر و اقوام مهاجم یا مهاجر در آن سرزمین‌ها به‌ویژه منطقه استراتژیک سوریه که تمدن‌های مطرح در گوشه و کنار آن در برهه‌ی زمانی دوهزارساله قبل از میلاد با تغییرات پیاپی موقعیت کشور سوریه در تحول عمیق بودند، می‌گردد. بر این اساس لازم است به شرایط فرهنگی و اجتماعی قبل‌تر از ابداع الفبا در رشد و گسترش خط رجوع شود؛ بدان گونه که یوهانس فریدریش در رابطه با آغاز و گسترش خطوط اولیه اعلام می‌دارد: «خاور نزدیک باستان دو خط اولیه مهم یعنی خط میخی و خط هیروگلیف مصری را به جهان ارمغان داده است» (فریدریش، ۱۳۶۸: ۳۲) و سرزمین سوریه به‌واسطه همسایگی دوهزارساله با تمدن‌های پیشرفته سومر- اکد از یک طرف و مصر از طرف دیگر و بهره‌ای که از این دو تمدن برده بود، بسیار به موقعیت فرهنگی اعلامی رسید به طوری که قبل از مهاجرت‌های دسته‌جمعی در ۱۲۵۰ ق م، پایه‌های اختراع الفبا را تحت تأثیر این دو تمدن که سالیان پیش به خط دسترسی پیدا کرده بودند، گذاشت. مدارک باقی‌مانده از این نمونه خطوط به اثبات این مسئله کمک می‌کند؛ «نخستین نمونه در حدود سال ۱۵۰۰ ق م، متونی به خط معروف (سینایی = Sinai Tic)^۷ در صخره‌های معادن مصر در سمت غربی شبه‌جزیره سینا کنده‌کاری شده و برخی کتیبه‌ها هم به همان خط در سوریه جنوبی پیدا شده است. اما مدرک دیگر اثبات می‌کند که فنیقی‌ها در سی سال نخستین قرن چهاردهم ق م در اوگاریت به طرف انتهای شمالی ساحل سوریه، آثار ادبیاتشان را به زبان خود با الفبایی مرکب از حروفی می‌نوشتند که از مجموع

پندارنگارها و اصوات سومر - اکد انتخاب شده بودند؛ این الفبا، الفبای اولیه فنیقی‌ها بود ولی آن‌ها الفبای ثانویه‌ای اختراع کردند که آن را از خطوط هیروگلیف مصری که نمایشگر اصوات بود، گرفتند. اما به‌رحال هنر آن‌ها در اقتباس از حروف سومری و مصری این بود که در هر زمانی مجموعه‌ای از حروف به عاریه گرفته شده را به‌جای مجموعه‌ای از صداها - که شامل تمام صداها هم‌هنگ خود زبان سامی کنعانی فنیقیان بود - قرار دادند» (توین بی، ۱۳۶۶: ۱۵۲ و ۱۵۳). «آن‌ها همچنین آداب نوشتن با قلم و جوهر که از شیره گیاهان ساخته می‌شد، بر پایپروس را از مصری‌ها اقتباس کردند. این روش از روش بابلی‌ها که ناگزیر بودند گل خام را بپزند تا لوحه‌هایشان ثابت و محکم شود عملی‌تر بود» (لوکاس، ۱۳۸۲: ۱۴۷) و این امر خود به نگارش و انتشار آسان‌تر و سریع‌تر الفبای آن‌ها کمک می‌کرد. این شواهد اثبات می‌کند که فنیقیان از دستاوردهای منطقه سوریه بهره‌مند گشتند. در واقع «آن‌ها یکی از خطوط رایج دنیای کهن مانند مصری، میخی، کرتی، قبرسی و... را با زبان سامی کنعانی خود مطابق کردند» (گاور، ۱۳۶۸: ۱۱۰) اما چون آن‌ها نظم خاصی به حروف برگرفته از هیروگلیف مصری دادند و الفبایی را ابداع کردند که بعدها توسط اقوام دیگری از نژاد سامی به نام عبرانی‌ها (یهودی‌ها) و آرامی‌ها تکمیل شد و در مناطق وسیعی انتشار یافت، به نامشان نهادینه شد به طوری که خطشان «منشأ پیدایش خط‌های قدیم الفبایی دیگری مانند عبری، آرامی، نبطی، مسند، یونانی، لاتینی و غیره گردید و هر کدام نیز به شعباتی دیگر تقسیم گردیدند» (فضایی، ۱۳۸۶: ۲۵۱). تصویر اصلی الفبای فنیقی را که از راست به چپ نوشته می‌شود، نشان می‌دهد.

در تقابل با حروف دیگر شکل جدیدی یافت. عبرانی‌ها پس از سال‌ها آوارگی و گذر از سرزمین‌های مختلف در نهایت به منطقه فنیقیه رسیدند؛ «بنا بر روایات تورات، عبرانی‌ها قبل از استقرار در فلسطین، از کشوری به کشور دیگر مهاجرت می‌کردند و خط سیر آن‌ها و ادارشان کرد تا از بین بابل و سوریه بگذرند. به‌رحال به کشور کنعان رسیدند و پیوند نهایی عبرانیان و فنیقیان از همین جا نشأت می‌گیرد» (دهشیری، ۱۳۵۷: ۳۶). گرچه عبرانی‌ها هرگز به‌طور کامل در آنجا نماندند اما با کوله‌باری از آگاهی نسبت به ثبت وقایع به فنیقیان پیوستند و اطلاعات خود را با علم کسب‌شده توسط فنیقیان تلفیق کردند و بر الفبای آن‌ها اثر گذاشتند؛ بدین ترتیب که ابتدا از روی الفبای فنیقی برای خود الفبایی جدا ترتیب دادند اما همان‌طور که ذکر شد به واسطه جلای وطن و تفرقه دائمی که داشتند خطشان از بین رفت. امروزه فقط روی سکه‌های عبرانی نمونه‌هایی از خطشان باقی مانده است که مشخص می‌کند «دو نوع خط عبری وجود داشت؛ اولین خط تنها در ادبیات مذهبی و جوامع اندکی از سامری‌ها یافت شده و قدیمی‌تر است و از اصل فنیقی گرفته شده بود که آن را "قلم عبری" می‌نامیدند. نوع دوم که به "خط یهودی" یا "عبری منظم" و به "خط مربع" و "خط آشوری" نیز معروف است، پس از بازگشت اسیران یهودی، که در بابل از آن استفاده می‌کردند، پس از خلط با آرامیان از آرامی گرفته شده بود» (رابینسون، ۱۳۸۹: ۱۷۹). «این نوع دوم در اثر آمیزش عبرانی‌ها با آرامی‌ها و اختلاط خطوط آن‌ها با یکدیگر منجر به پیدایش دو الفبای جدید خیلی نزدیک به هم گردید که یکی الفبای پالمیری و دیگری الفبای نبطی^۹ می‌باشد. الفبای پالمیری نزد ایرانیان متمدن و شهرنشین متداول بود که بعد از مدت‌ها از الفبای پالمیری الفبای قدیمی سیریاک [یا استرانکلو] تشکیل شد که به‌طرف شرق تا خاک چین نشر یافت و از آن الفبای (اویغور و مغول و کالموک و منچو) تولید شد و الفبای نبطی در میان آرامیان بدوی و صحرانشین که اسلاف عرب‌های کنونی بودند، مرسوم شد که از همین خط بعدها خط عربی به وجود آمد» (بهشتی، ۱۳۴۲: ۲۶). اما رسالت اصلی انتشار الفبای اولیه فنیقی بر عهده آرامی‌ها بود که آن‌ها نیز اقوامی بودند از نژاد سامی با خصوصیت یغماگر و نیمه خانه‌به‌دوش که سوریه شمالی و بین‌النهرین را از قرن‌ها پیش در جهت‌های مختلف درمی‌نوردیدند؛ گروهی از آن‌ها به نواحی دجله و

تصویر ۱: حروف اصلی الفبای فنیقی که از راست به چپ نوشته می‌شود. مأخذ:

URL1

Figure 1: Primary letters of the Phoenician alphabet, written from right to left. Source: URL1

عبرانی‌ها و آرامی‌ها

همان‌طور که ذکر شد الفبای اختراع شده توسط فنیقی‌ها توسط عبرانی‌ها و سپس آرامی‌ها^{۱۰} مورد استفاده قرار گرفت

فرات پیشروی کرده^{۱۰} و گروهی نیز در کناره خلیج فارس در محدوده فرمانروایی کلدانیان رسیده بودند. از آنجاکه این مناطق زمان‌های متمادی تحت مستعمره آشوری‌ها بود بنابراین آرامی‌های حضور یافته در این مناطق، بارها و بارها از طرف آشوریان مورد حمله و تهاجم قرار می‌گرفتند اما آشوریان نتوانستند از توسعه و گسترش این اقوام جلوگیری کنند لذا اقوام آرامی مدتی محو می‌شدند و مدتی دیگر سر برمی‌آوردند، اما بالأخره سلسله‌های متوالی از ملت‌های کوچک، در نواحی ماورای سوریه، در ساحلی که مسکن فنیقیان بود به سوریه شمالی تا مرزهای کشورهای عبرانی رسیدند. تصویر ۲ محدوده جغرافیایی دولت‌های عبرانی و آرامی را نشان می‌دهد.

تصویر ۲: نقشه بخش جنوبی شام در پیرامون ۸۳۰ م، مأخذ: URL۲
Figure 2: Map of the southern Levant region around 830 CE. Source: URL2

آرامی‌ها بعد از اسکان یافتن در منطقه فنیقیه همانند عبرانی‌ها آنچه را که در طی مدت خانه‌به‌دوشی اخذ کرده بودند با فنیقی‌ها به اشتراک گذاشتند. آرنولد توین‌بی در این مورد بیان می‌کند: «اقوام آرامی در تاریخ فرهنگ خاورمیانه مقامی ارجمند دارند و این منزلت را هم مدیون چیزی هستند که اخذ کردند و هم مرهون آنچه که آوردند. آن‌ها در ابتدا خط میخی دشوار و هجانگار و نوشتن روی لوحه‌های گلی را از تمدن بابل اقتباس کردند، ولی بعدها الفبای اصلاح‌شده فنیقی را جایگزین آن کردند. آرامی‌ها به زبان کنعانی حساسیت نشان می‌دادند لذا از این الفبا برای نوشتن زبان کنعانی که برای انتقال اختراع شده بود،

استفاده نکردند؛ بلکه آن‌ها الفبا را برای انتقال زبان بومی آرامی سامی خود اقتباس نمودند» (توین‌بی، ۱۳۶۶: ۱۵۴). آن‌ها همچنین منادی فرهنگ در این منطقه نیز بودند به طوری که ضیاء‌الدین دهشیری در این زمینه این‌گونه اظهار می‌کند: «توسعه دولت‌های آرامی از سوریه تا خلیج فارس و نیز اشغال شدن مکزیشان توسط آشوریان موجب گردید که فرهنگ آرامی [مذهب، هنر، علوم و...] عناصر کنعانی، مصری، میتانی، هیتی، آشوری، آرکادی و بین‌النهرین را در خود مستحیل سازد. به علاوه آرامیان از برکت حضور بیش و کم در همه جا و اهمیت روزافزون گروه فرعی آنان یعنی کلدانیان توفیقی یافتند که سراسر نواحی خاورمیانه، عناصر جدید وحدت را متداول گردانند به خصوص عالم سیاست و ادبیات، زبان آرامی را که پس از قبول الفبای فنیقی به سهولت نگارش می‌یافت، پذیرفت» (دهشیری، ۱۳۵۷: ۳۳ تا ۳۶). بنابراین آنچه که موجب توسعه خط الفبایی اولیه فنیقی شد همانا تداخل زبان آرامی با آن بود که از ریشه سامی برخوردار بود و موجب می‌شد تا بیشتر جوامع از این ویژگی تسهیل بودن در نوشتار و فهم آن سود برده و این‌گونه نوشتارها را به راحتی اخذ نمایند به طوری که «چندی بعد کاروان‌های آرامی‌ها دامنه کاربرد این خط را تا سرزمین‌های دوردست به‌ویژه خاورزمین گسترش دادند. ساکنان بین‌النهرین، ایران و حتی هند نیز این خط را با جرح و تعدیل‌هایی اقتباس کردند. زبان آرامی در بخش‌های شمالی هلال حاصلخیز و در بابل، جانشین سایر صورت‌های زبان سامی شد و بدین ترتیب به زبان مشترک همه طبقات مردم تبدیل گردید. حتی در فلسطین نیز زبان آرامی عملاً جانشین زبان عبری شد و از این رو بود که عیسی مسیح (ع) و حواریون او به زبان آرامی سخن می‌گفتند» (لوکاس، ۱۳۸۲: ۱۴۸). بر این اساس می‌توان یکی از بانیان اصلی تشکیل خطوط اسلامی را آرامی‌ها و خط و زبانشان دانست. این خط بعدها توسط اقوام دیگری از نژاد سامی به نام نبی‌ها به کار گرفته شد تا این‌که به دلیل ارتباط آن‌ها با اعراب ساکن در شبه‌جزیره عربستان تبدیل به خط عربی شد. بنابراین این خط تا زمان ظهور دین اسلام رایج بود و از آن پس به خاطر نفوذ شدید دین اسلام و زبان عربی، در قرن ۷ م منسوخ گردید. در جدول ارونند تبدیل الفبای فنیقی اولیه به خط عربی به نمایش گذاشته شده است.

جدول ۱: تکامل خطوط الفبایی (تاریخ‌ها تقریبی هستند)
 مأخذ: (راینسون، ۱۳۸۹: ۱۷۶)

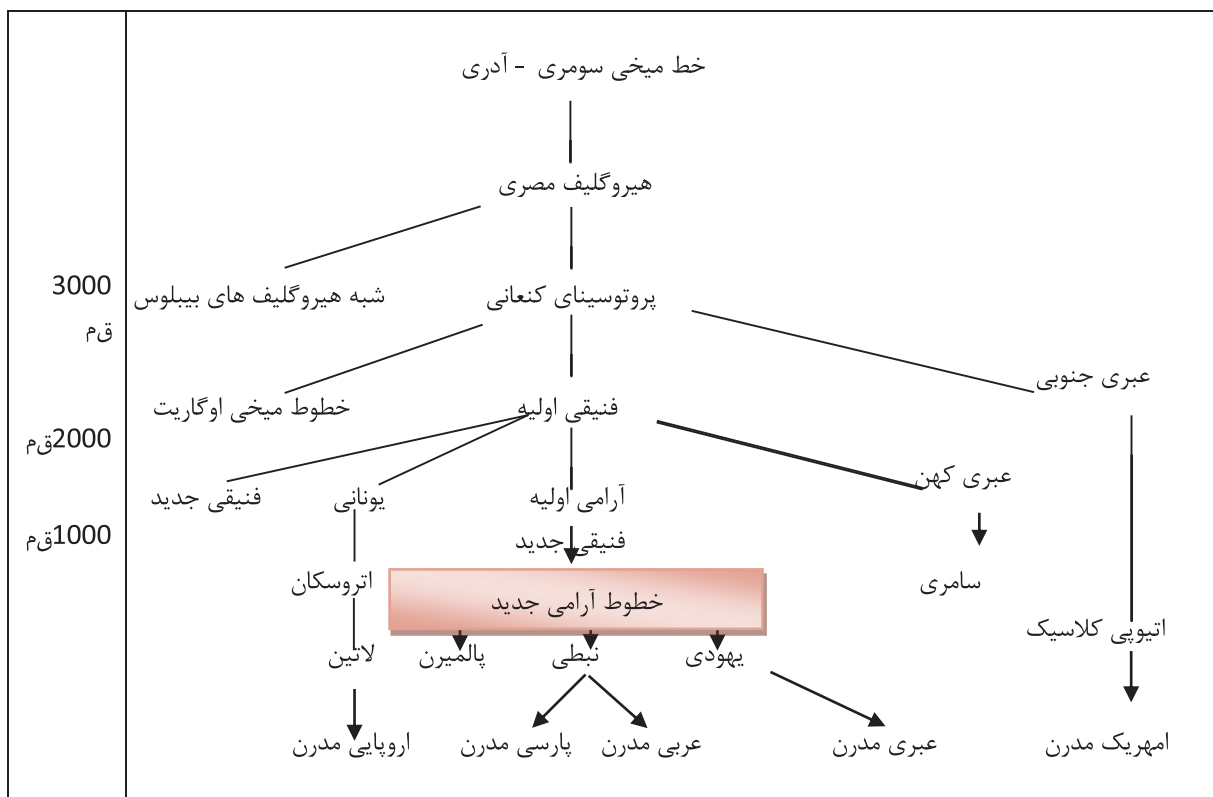

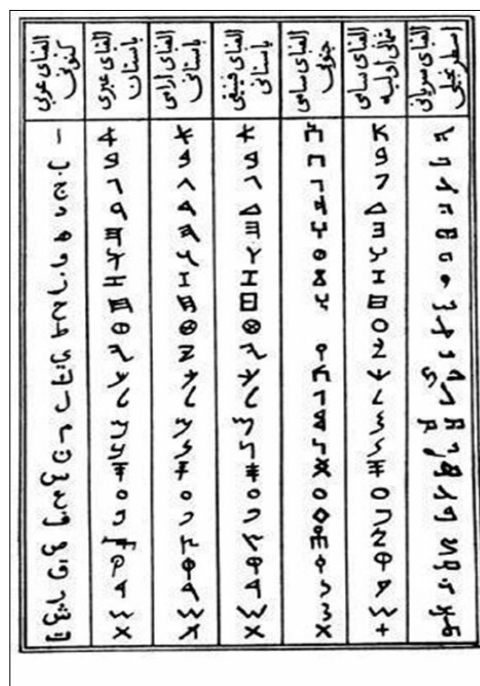
Table 1: Evolution of alphabetic scripts (dates are approximate). Source: Robinson, 2010, p. 176

سریانی‌ها (Soryani)

میلادی پیوند می‌دهد؛ در مورد آن‌ها چنین اظهارنظر کرده‌اند که: «سریانی در اصل گویش آرامی غربی رایج در آدسا بوده است که به مهم‌ترین زبان نوشتاری و گفتاری مسیحیان در دوره ساسانی از مصر تا آسیای صغیر و سوریه و ایران و بین‌النهرین و تا حدی هند تبدیل شد. تاریخ نخستین آثار و نوشته‌های سریانی به قرن اول میلادی بازمی‌گردد. مسیحیان شرقی که تحت حکومت مستقیم ساسانیان زندگی می‌کردند یا دست‌کم تحت نفوذ فرهنگی آنان بودند، این زبان را از قرن چهارم تا هشتم به صورت گسترده‌ای رواج دادند و شکوفا کردند. پس از حمله اعراب به ایران نیز سریانی همچنان به عنوان زبان ادبی تا قرن سیزده میلادی و حتی پس از آن به کار می‌رفت» (Ciancaglini, ۲۰۰۶: ۴۶۱). لذا به دلیل این که سریانی‌ها پس از ظهور مسیحیت در تاریخ حضور گسترده‌تر پیدا کردند از آثار آنان در قبل از مسیحیت اندک است اما پس از آن به خاطر استفاده وسیع از این زبان در امور مذهبی نمونه‌های

عنوان سریانی در تاریخ بیشتر به خاطر زبان‌شناسی شناخته می‌شود که «یکی از گویش‌های زبان آرامی است و با نام‌های "سریانی آرامی" یا "سریانی کلاسیک" معروف می‌باشد» (Nordhoff, 2013). در واقع «سریانی گونه غربی زبان آرامی است که ابتدا به عنوان زبان مذهبی مسیحیان در دعاها و عباداتشان و به طور گسترده برای ترجمه متون یونانی مسیحی از جمله انجیل به کار می‌رفت» (چگینی، ۱۳۸۲: ۴۳۹) و بعدها برای ترجمه بسیاری از متون غیردینی مانند فلسفه و علم نیز مورد استفاده قرار گرفت. بدین ترتیب، سریانی به صورت ادبیاتی غنی و متنوع در حوزه جغرافیایی بسیار وسیع گسترش یافت و خط و زبان آرامی را به دوران میلادی انتقال دادند و از این لحاظ (این زبان بیشتر تفکر و گفتمان مسیحی را بازتاب می‌دهد) (Shaked, 1986: 256). بنابراین سریانی‌ها به عنوان یکی از انشعابات جدیدتر اقوام آرامی دستاوردهای دوران باستان را به دوران

فراوانی که در قالب ترجمه و تفسیر تورات و انجیل و مسائل دینی و سروده‌های مذهبی هستند، باقی ماندند. در تصویر ۳ برخی خطوط الفبای باستانی نمایش داده شده است که خط و الفبای سریانی در میان آن‌ها قابل مقایسه با دیگر خطوط هستند.

تصویر ۳: نمونه‌هایی از خطوط الفبای باستانی، مأخذ: URL3

Figure 3: Examples of ancient alphabetic scripts. Source: URL3

ایرانیان و تکامل خط فارسی

از ماد بودند با خط آشنایی داشتند و به وسیله آن‌ها و سومری‌های ایرانی خط به بین‌النهرین راه یافت و آرامی‌ها و آشوری‌ها از آن‌ها خط را آموختند و به وسیله همان کاسی‌ها خط نقشی و علائمی به مصر راه یافت و در آنجا به صورتی تکامل یافته، رواج پیدا کرد» (همایون فرخ، ۱۳۴۶: ۲۱۵). وی در ادامه قاطعانه بر شکل‌گیری خط حروفی توسط ایرانی‌ها تأکید می‌کند: «خط حروفی را ایرانی‌ها به وجود آورده‌اند و خط میخی حروفی از ابتکارات و اختراعات ایرانی‌هاست» (همان). با توجه به همبستگی خط و زبان، زبان ایرانیان باستان نیز قابل ملاحظه است: «زبان فارسی باستان که در دوران پیش از حمله اسکندر به ایران، زبان دربار هخامنشی بوده از زبان‌های ایرانی جنوب غربی می‌باشد. این زبان با زبان مادی فاصله‌ای بسیار نزدیک داشته که احتمالاً دو گویش از یک زبان بوده‌اند. زبان فارسی باستان که از زبان‌های ایرانی و اروپایی محسوب می‌شود، احتمالاً در پدیده مهاجرت آریایی‌ها به همراه زبان‌های مادی و اوستایی وارد فلات ایران شده است» (مصطفوی: ۲۱). این

خط فارسی که پس از خط عربی به عنوان دومین خط معروف جهان اسلام شناخته می‌شود با وجود سابقه دیرینه خود در دوران باستان اما پس از اسلام در تلفیق با خطوط عربی ماهیت جدیدی یافت. ایرانیان برخلاف اعراب که دیر به شیوه نگارش دست یافتند از کهن‌ترین روزگار یعنی از زمان ورود آریایی‌ها شیوه نگارش ویژه‌ای داشتند؛ بررسی‌های تاریخی و آثار و اسناد باقی‌مانده بر اصالت واقعی خط فارسی تأکید می‌کنند به طوری که خط فارسی کنونی را وابسته به خطوط کهن‌تر ایرانی مانند میخی، پهلوی و اوستایی می‌دانند که در اثر برخورد باریشه‌های خط عربی مانند نبطی به شکل بدیع‌تری ظهور و بروز کرد. رکن‌الدین همایون فرخ با تأکید بر اهمیت اختراع خط به جامعه بشری، به تاریخ کهن هنر ایران رجوع می‌کند و به نقش ایرانیان کهن در پیدایش خط تصویری و نیز بعدها خط الفبایی می‌پردازد. او در این زمینه بیان می‌کند: «مادها مبدع و مخترع خط بودند و کاسی‌ها و خوزها که قبایلی

راه‌های شمالی و جنوبی بودند بر این اساس از دیرباز دو زندگی مستقل و متمایز از یکدیگر در آنجا در طی سه هزار سال قبل، ابتدا در نواحی شمالی تا حدود مرکز و بعدها در نواحی جنوبی شکل گرفت؛ دولت‌های حیره و غسانیان از جمله دولت‌های شمالی بودند که همانا پایه و اساس خط کوفی را پی خواهند ریخت. اما در قسمت‌های جنوبی از حدود قرن سیزده پیش از میلاد تمدن دولت‌های معین، حَضْرَمَوْت، قَتَبان، جَباء، اُوسان، سَباء و جَمَیر ظهور کردند. تمدن‌های جنوب عربستان به زبان‌های نزدیک به هم یا به لهجه‌های مختلف یک زبان سخن می‌گفتند و خط مشترکی داشته‌اند از جنس خط فنیقی ولی با چند حرف زیادتر از فنیقی و از حیث شکل دارای شیوه مخصوص به خود. آن‌ها حروف را مقطع می‌نوشتند و میان کلمات را با خط عمودی ممیز می‌گذاشته‌اند و سطرها را متوالیاً از راست به چپ و از چپ به راست می‌نوشتند (فیاض، ۱۳۶: ۱۴ تا ۳۳). از میان دولت‌های جنوبی عربستان، دولت سبأ معروف‌تر از همه بوده است چراکه با وجود این‌که در ابتدا تابع و خراج‌گذار و باج‌پرداز معینی‌ها بودند اما به مرور زمان بر قدرت و استقلال خود افزودند تا این‌که سرانجام در قرن هشتم پیش از میلاد دولت کوچکی تأسیس کردند که به تدریج به جای سه دولت دیگر قرار گرفتند و دنباله حکومت آن‌ها که دولت حمیری بوده است تا قرن ششم میلادی یعنی تا نزدیکی‌های ظهور اسلام امتداد یافته است. پادشاهان دولت حمیر ملوک "تَبایَعَه" یا "تَبَع tabba" نام داشتند. فرهنگ و تمدن حمیریان برخلاف دیگر اعراب بیابان‌گرد عربستان متعادل و نسبتاً پیشرفته در حد تمدن قدیم مصری و آشوری بود و سیاست نیز مانند سیاست فنیقیان قدیم مسالمت‌آمیز بود. مردم مملکت آن‌ها طی چهار طبقه و صنف اجتماعی اعم از سپاهیان، کشاورزان و دامداران، اصحاب حرف و صنعتگران و بازرگانان که با بازرگانان هندو، مصر و بین‌النهرین مبادله مال‌التجاره می‌کردند، تقسیم می‌شدند. بدین جهت زبان این مردم، در میان زبان‌های سامی بسیار پیشرفته بود و خط بسیار متکاملی به نام "خط مُسند" - یعنی تکیه داده‌شده - به وجود آورده بودند که همه متون و کتیبه‌های خود را به وسیله آن می‌نوشتند. این خط از آن جهت مسند نامیده می‌شود که هنگام نوشتن شبیه "ستون‌ها - مسندها" بوده است (فضایی، ۱۳۷۶: ۱۱۵ - ۱۰۶). با وجود برخی شباهت‌ها بین حروف خط مسند و خطوط اولیه عربی

خط و زبان در محدوده غرب و جنوب غربی ایران احتمالاً در یک زمانی با خط و زبان آرامی تداخل و خطوطی بدیع‌تر را خلق نمود. بنابراین خط فارسی ابتدائاً با پیشینه باستانی خود ظهور کرد و در تلاقی با خطوط دیگر تحول یافت.

تاریخچه مختصر اعراب

اعراب به واسطه بیابان‌گردی دیر به مدینیت دست یافتند؛ «کلمه عرب، در اصل به معنی بدوی و صحرانشین بوده است و از کلمه "عربه" که در عبری به معنی "صحرا" است، گرفته شده است. عربستان هم به منطقه‌ای اطلاق می‌شده که ساکنین بدوی و صحرانشین داشته است. چرا که در کتیبه‌های پیداشده در عربستان که این کلمه بر آن‌ها ذکر شده، اهالی شهرها هیچ‌جا به نام عرب نامیده نشده‌اند و فقط بر بدوی‌ها اطلاق شده است» (فیاض، ۱۳۷۶: ۱۴). بنابراین استعمال کلمه عربستان برای این منطقه جغرافیایی بدین خاطر است که ساکنین اولیه آن را قبایل اعراب تشکیل می‌دادند. همان‌طور که ذکر شد این قبایل چه در شمال و چه در جنوب آثاری را به شکل کتیبه از خود به جای گذاشتند که خط اولیه آن‌ها را می‌توان بر اساس آن‌ها تشخیص داد؛ «این آثار مادی در بازه زمانی ۱۰۰۰ سال پیش از میلاد تا نزدیکی ظهور اسلام کتابت شدند» (نفیسی و حق‌الهی، ۱۳۹۷: ۷۹). «کهن خط شناسان مهم‌ترین زیرمجموعه خطوط جنوبی را شامل خطوط معینی، سبائی، جمیری، قَتَبانی و حَضْرَمَوْت و مهم‌ترین خطوط شمالی را شامل کتابت‌هایی با خطوط نامشخص و بسیار قدیمی، صفایی، حَسَمایی، چهار نوع خط ثمودی، حَسایی و نَبْطی معرفی کرده‌اند» (Macdonald, 2000: 490-492, 2004: 28-60). از نظر قوم‌شناسی باید گفت عربستان مسکن دیرینه اقوام سامی و شاید مهد اصلی این نژاد بوده است، چنان‌که بسیاری از دانشمندان جدید معتقدند از سه هزار سال پیش از میلاد قبایل سامی مانند امواج دریا یکی پس از دیگری، از این سرزمین بیرون آمده و از بادیه‌الشمال به کشورهای آباد اطراف، از عراق تا مصر گسترده شده‌اند؛ آشوری‌ها و بابلی‌های قدیم، کنعانی‌ها، عبری‌ها، آرامی‌ها و نبطی‌ها همه از این مهاجرین بودند. موقعیت استراتژیکی ویژه شبه‌جزیره عربستان در سر راه آسیا و اروپا در ایفای نقش تجارت بین این دو منطقه که تمدن‌های پیشرفته‌ای را در قالب خود پروراندند، باعث ایجاد چند راه تجارتي در آن گردید که بارزترینشان

(کوفی) اما محققین بر نفی اشتقاق خط عربی از خط مسند اتفاق نظر بیشتری دارند زیرا منابع تاریخی کمی از تاریخ نگاران مسلمان در این انطباق وجود دارد و با وجود مدارک فراوان بر تأثیرات اقوام و خط و زبان نواحی شمالی بر این مردود بودن می‌توان بیشتر صحه گذاشت^۴ (تصویر ۴).

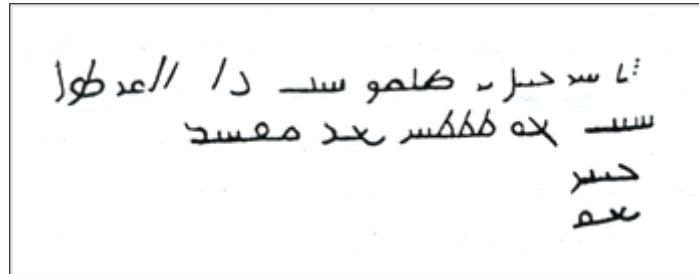
تصویر ۴: نمونه‌هایی از کتیبه به خط مسند، موجود در موزه صنعا، یمن، مأخذ: URL5

Figure 4: Examples of inscriptions in the Musnad script, housed in the Sana'a Museum, Yemen. Source: URL5

مشق شده از خطوط جنوبی دیوارنگاری می‌کردند» (Grun-
(138-137: 2005, dler). اما با ورود نبطی‌ها به مناطق شمالی
حجاز و تقارن با دوران پررونق تمدن آرامی، خط و زبان آرامی
که سهل‌تر از خط و زبان جنوبی بود مورد استفاده آن‌ها قرار
گرفت آن‌چنان‌که در مورد خط و زبان نبطی گفته می‌شود:
«این خط به دلیل سهولت قواعد و سادگی نگارش تا حد
زیادی در بین اقوام مختلف شمالی حتی پس از سقوط
حکومت نبطیان مورد استفاده بود» (Grundler, 2001: 137-
138). بنابراین «خط و زبان نبطی‌ها آرامی بود و خطی که از
آن‌ها بر جای مانده است، مانند خط حمیری خوانده می‌شد
ولی در زبان به عربی نزدیک بوده‌اند در واقع آن‌ها از روی خط
آرامی و سریانی، خطی مخصوص الفبایی برای خود ساختند
که این خط الفبایی نبطی جدید در راه تحول و تکامل اصلاح
شد و تغییر یافت و سپس صورت اولیه خط کوفی را به
وجود آورد در همان حول و حوش که در حال تکامل بود از
بلاد شام به وسیله تجار نبطی به عراق و عربستان مرکزی
نیز برده شد» (فضایی ۱۳۷۶: ۶ و ۲۶۵). آثار باستانی فراوانی از
خط و فرهنگ این قوم بر جای مانده است که مهم‌ترین آن

اما «در شمال عربستان به اقتضای طبیعت زمین، زندگی
صحراگردی بیش از شهرنشینی رواج داشته است. مناطق
شهری این ناحیه غالباً همان واحه‌ها و آبادی‌های واقع
در سرراه‌های تجاری بوده است. مردمی که در این ناحیه
زندگی می‌کردند، صورت جامعه مستقلی داشتند که
می‌توان نام دولت را بر آن‌ها گذاشت» (فیاض، ۱۳۷۶: ۲۷).
مهم‌ترین قوم عرب در این مناطق اقوامی از نژاد سامی و
جزء ملت‌های متمدن عرب (قبل از اسلام) با نام نبطی‌ها^۲
بودند که بر شمال غربی عربستان غلبه کردند و در طی این
مدت دولت عظیمی در شهر پتیره ایجاد کردند و کشور آن‌ها
از شبه جزیره سینا تا حجاز امتداد می‌یافت و روابط بازرگانی
شرق و غرب محسوب می‌شد زیرا راه بازرگانی شمال را از
خلیج فارس تا مدیترانه به دست گرفتند. نبطی‌ها تنها
اقوام شمالی بودند که با تسلط بر شمال موجب توقف
اقتباس خط و زبان قبایل شمالی از قبایل جنوبی گردیدند
تا پیش از آن‌ها «بسیاری از خطوط شمالی از خطوط جنوبی
مشق شده بودند و می‌توان گفت ساکنان شمال صحرای
عربستان تا پیش از شکل‌گیری تمدن آرامی با خطوط

کتیبه‌ها و پاپيروس‌هایی به خط نبطی و زبان عربی شمالی است» (Grundler, 1993: 152-3) (تصویر ۵). دولت نبطی تا اوایل قرن دوم میلادی باقی بود و از آن موقع جزء امپراتوری روم درآمد و آثار تمدن آنان در پترا باقی است. امروزه از نبطی‌ها شمار زیادی کتیبه به صورت پراکنده در قلمرو حکومتشان باقی مانده است که برای بررسی ارتباط خطشان با خط عربی مفید می‌باشد. (تصویر ۶) نمونه‌ای از خطوط اولیه تشکیل دهنده خط عربی را در مقایسه با خط نبطی نشان می‌دهد.

تصویر ۵: کتیبه‌ای از نبطی‌ها مربوط به حران (harran) به تاریخ ۵۶۸ میلادی و با آنا شرحیل "من شرحیل هستم" آغاز می‌شود، مأخذ: URL۶

Figure 5: A Nabataean inscription from Harran dated 568 CE, beginning with the phrase "I am Sharhl." Source: URL6

1	+	9	1	4	9	6	I	II	⊕	7	7	6	7	9	9	0	7	۲	9	9	۳	۳
2	۳	۲	۳	۶	۳	۶	۱	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳
3	ا	ب	ح	د	ه	و	ز	ح	ط	ی	ك	ل	م	ن	س	ع	ف	ص	ق	ر	ش	ت
4	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳
5	'	b	g	d	h	w	z	h	t	y	k	l	m	n	s	'	p/f	ş	q	r	ş	t

1. Aramaic ; 2. Nabataean ; 3. Arabic ; 4. Syriac ; 5. Transcription

تصویر ۶: نمونه‌ای از حروف الفبای ۱- آرامی ۲- نبطی ۳- عربی ۴- سیریاک ۵- انگلیسی، مأخذ: URL۷

Figure 6: Examples of alphabets:

Aramaic 2. Nabataean 3. Arabic 4. Syriac 5. English

Source: URL7

قرار داشت و «در یک کلیت جغرافیایی، حیره در شمال شبه جزیره عربستان در میان صحرای شام و مرزهای غربی امپراتوری ساسانی قرار داشت که از جهت شمال و شرق با ساسانیان و از طرف جنوب و غرب با اعراب همسایه بود و در سمت شمال غربی حیره نیز امپراتوری روم قرار داشت» (همان: ۶). (واژه حیره در زبان سریانی به معنی قلعه و حصار است) (فیاض، ۱۳۷۶: ۳۳). شکوه و عظمت این شهر در دوره باستان نیز بیش از همه به خاطر نامش است که یک منطقه نظامی را تداعی می‌کند^{۱۳}. همان‌طور که ذکر شد «شهر حیره را دولت لخمی اداره می‌کردند. پادشاهان لخمی را "آل نصر" می‌گفتند؛ چون نام بیشتر آن‌ها "مُنْدَر" بوده، همه آن‌ها به نام "مُنَادِرَه" خوانده می‌شدند... و تا قرن چهارم هجری، مانند عربان حجاز بت پرست و مشرک بودند ولی از آن پس بیشترشان مسیحی شدند، تا به اسلام درآمدند»

از دیگر دولت‌های شمالی عربستان دولت تدمر، لخمی، عَسَّانی و کِنَدی بودند. از بین این دولت‌ها، سهم دولت لخمی بیش‌تر از همه بود زیرا پایتخت دولت لخمی در حیره بود؛ شهری در جنوب کوفه کنونی که نقشی اساسی در تکمیل خط عربی بر عهده داشت. دولت حیره با بیست تن در طی سیصد و چند سال بدون انقطاع تا سال ۶۰۲ میلادی بر حیره فرمانروایی کرد.

جایگاه دو شهر حیره و انبار در گسترش خطوط اسلامی

حیره در دوره باستان از نظر استراتژیکی دارای موقعیت ویژه‌ای بود. بدین خاطر که «محل برخورد و تماس فرهنگ‌های ساسانی، یونانی-رومی و مسیحی بود» (صفری، ۱۳۸۱: ۹). از نظر نقشه جغرافیایی باستانی حیره در کشور عراق در سه میلی جنوب کوفه^{۱۴} و در جنوب شرقی کربلا

تصویر ۷: موقعیت جغرافیایی شهر حیره در عراق، مأخذ: URLA
Figure 7: Geographical location of the city of Hira in Iraq. Source: URL8

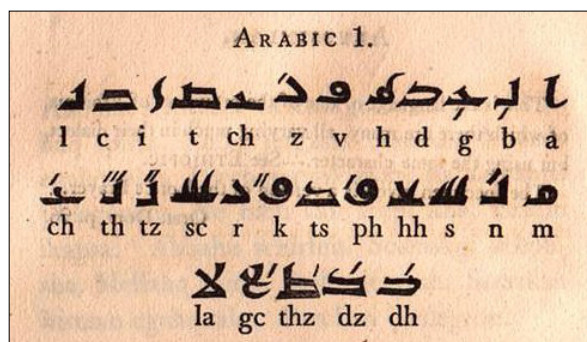
ظهور اسلام و تکامل خط عربی

گرچه ظهور اسلام و لزوم کتابت قرآن آخرین نقطه تلاقی فرهنگ‌های نوشتاری منطقه حجاز و نواحی اطراف آن بوده است اما به گفته قاضی احمد در گلستان هنر: «نقل‌های گوناگونی در رابطه با تکامل خط عربی وجود دارد» (قاضی احمد، گلستان هنر: ص ۵) و نمی‌توان تکیه به یک قول خاص نمود با وجود این می‌توان به عینه بیان نمود که «در نتیجه ارتباطات اهالی دانشمند مناطق شمالی حجاز با تمدن‌های دیگر، آنچه مردم متمدن یمن، حیره، مصر، ایران و دیگران بدان دست یافته بودند در خطوط سریانی^{۱۵}، حمیری، نبطی، قبطی، پهلوی و آرامی جلوه‌گر شد که به دست انباریان رسید و در این بین خطوط حمیری، نبطی و سریانی سهم بیشتری را به خود اختصاص دادند. از بررسی‌های صورت گرفته برآمد که خط و کتابت عربی توسط بزرگانی چون مرمر بن مره از انبار به کوفه منتقل شد و از این جهت خط کوفی^{۱۶} (تصویر ۸) مادر خط امروزی عربی گردید که برای نوشتن قرآن به کار گرفته شد» (حیدری نژاد و جان احمدی، ۱۳۹۸: ۶۰). با ظهور دین اسلام

(همان: ۳۳ و ۳۴). در زمینه خوشنویسی نیز «مهارت آن‌ها به پای حمیریان نمی‌رسید زیرا در تمدن و صنعت به مرحله پیشرفت حمیریان نرسیده بودند و بیشتر در مرحله بادیه‌نشینی بودند و لذا خطشان آن‌چنان که بعدها به مرحله تکامل و نهایت زیبایی رسید در آن زمان و بین مردم حیره و انبار که در نزدیکی حیره بود، هنوز در مرحله ابتدایی بوده است» (یساولی، ۱۳۶۳: ۳۲ و ۳۱). اما شهر انبار موقعیت جغرافیایی متفاوت‌تری داشت: «واقع شدن بر مسیرهای پرتردد تجاری، عبور آبراهه فرات و هم‌جواری با تمدن‌های صاحب‌نام تمدنی موجب شده بود تا شهر انبار در شمار شهرهای متمدن روزگار خویش قرار گیرد» (حیدری نژاد و جان احمدی، ۱۳۹۸: ۵۴). با این وجود در تاریخ سرگذشت خطوط، سرنوشتی مشابه حیره داشته و منابع تاریخی گواهی بر نقش آفرینی مسلم این شهر در آغاز و گسترش خطوط اولیه اسلامی می‌دهند؛ به گفته تاریخ‌نگاران، شهر انبار یا آخرین منزلگاه تکامل خط قبل از رسیدن به حجاز بوده است و یا با انتقال دستاوردهای خود از خطوط نبطی و سریانی و حمیری به حیره نقشی واسطه‌گرانه در تولید خطوط اولیه اسلامی داشته است^۴؛ به نقل از سمعانی در الأنساب: «اولین کسی که خط عربی را وضع کرد، مردی از انبار بود» (سمعانی، الأنساب، ج: ۱: ۳۵۳) و از اصمغی نقل شده: «اولین کسی که به عربی نوشت مرمر بن مروه از اهالی انبار» (ابن رسته، اطلاق النفسیه: ۱۹۱). به هرتقدیر با پا گرفتن شهر کوفه توسط عمر و رشد و توسعه آن، تمام دستاوردهای فرهنگی شهر انبار به آن جا منتقل و خطوط اولیه عربی ابداع گردید؛ منابع اسلامی زیادی به این نقل فرهنگی اشاره کرده‌اند از جمله نویری بیان می‌دارد: «اولین کسی که کتابت عربی را به وضعیت کوفی وضع کرد ساکنان شهر انبار بودند» (نویری، نه‌ایه‌الارب فی فنون الادب، ج ۷: ۳). تصویر ۷ موقعیت شهر حیره و انبار را در دوران قبل از اسلام نشان می‌دهد.

است که در محدوده شمالی عربستان و نواحی شام و عراق و ایران و در تحول خط و زبان اقوام ساکن در آن مناطق رخ داده است به طوری که دولت‌های نبطی و حمیری و ارتباط ساکنین شهر حیره و انبار با آن‌ها در شکل اولیه خط عربی نقش به سزایی داشتند اما دقیقاً نمی‌توان مشخص کرد که ترتیب و توالی تأثیرپذیری خطوط اقوام مختلف از یکدیگر به چه صورت بوده است. بر اساس اسناد تاریخی نیز تنها می‌توان به ذکر این تمدن‌ها و اقوام اکتفا نمود و با در نظر گرفتن آخرین منزلگاه خطوط در منطقه حیره و انبار در آستانه ظهور اسلام و منابع تاریخی موجود در این رابطه می‌توان نسبت‌های میان تلاقی فرهنگ‌ها را بررسی و تعیین کرد؛ بدین ترتیب که بیش‌ترین سهم در ایجاد خط عربی مربوط به تمدن‌های فنیقی، عبرانی، آرامی و نبطی‌هایی است که گرچه همگی از نژاد سامی و هم‌زبان و یا هم‌ریشه با اعراب ساکن در شبه‌جزیره عربستان بودند اما به لحاظ جغرافیایی در مناطقی متفاوت‌تر زندگی می‌کردند که در اثر حوادثی با اعراب شبه‌جزیره عربستان رابطه برقرار کردند با این وجود نمی‌توان نقش اعراب ساکن در شبه‌جزیره عربستان را که سرزمین ظهور دین مبین اسلام بوده است را به‌طور کلی نادیده گرفت چراکه برای اعراب ساکن در شبه‌جزیره عربستان شرایط برای جذب کردن خلاقیت‌های بروز داده‌شده کشورهای همسایه ایجاد شده بود و این باعث شد که آن‌ها رغبت و انگیزه کافی، برای کاربرد خطوط به‌تکامل رسیده این سرزمین‌ها را پیدا کنند علاوه بر آن ظهور و بروز دین مبین اسلام از این منطقه و نیاز به ثبت و نگارش تعالیم وحی آن‌ها را ملزم به جذب و کاربرد سبک نگارش منظم شده قبایل شمالی برای پیشبرد اهداف ذکرشده‌شان کرده بود.

و لزوم کتابت قرآن، خط عربی به‌عنوان خطی فراگیر تکمیل و مورد استفاده قرار گرفت و با توجه به این که مهم‌ترین عامل گسترش خط عربی قرآن بوده است و «طبق تعالیم اسلامی، قرآن به زبان عربی و به‌وسیله حضرت جبرئیل به پیامبر اسلام حضرت محمد (ص) وحی شد بنابراین این زبان شأن و مقام گفتار الهی را دارد و این امر (لزوم کتابت دقیق قرآن) عرب‌ها را وادار کرد تا خطشان را اصلاح کنند و ترمیم بخشند و آن را تا آن حد زیبا کنند که ارزش کتابت وحی الهی را داشته باشد. اولین قرآن‌هایی که نوشته شدند در خط‌های متداول موجود در مکه و مدینه که انحصاراً شامل نمونه‌های محلی خط جزم بودند، سپس در انواع خط‌های کوفی و بعدها در بیشتر خطوط متنوع عربی که در جهان آن روز اسلام رونق داشتند کتابت یافتند.» (حمید سفادی، ۱۳۸۱: ۱۱).

تصویر ۸: الفبای اولیه خط کوفی، مأخذ: URL9

Figure 8: Early forms of the Kufic script alphabet. Source: URL9

نتیجه‌گیری

با توجه به پیشینه تاریخی تمدن‌های حجاز و اطراف آن، شکل‌گیری و تکامل خط عربی تحت تأثیر حوادثی بوده

پی‌نوشت‌ها

- ۱- ساباتینو موسکاتی در کتاب فنیقی‌ها با اشاره به تشابهات ریشه‌ای یونانی و غیر یونانی این عنوان، اصل و منشأ آن را این‌گونه بیان می‌دارد: «کنعان» اصطلاح بومی برای سرزمین فنیقی است و کلمه "ارغوانی" از آن به سبب صنعت رنگرزی محلی مشتق شده است. در زبان یونانی نام محلی هم از منطقه و هم از رنگ گرفته شده است» (موسکاتی، ۱۳۷۸: ۱۸)
- ۲- در عربی صور و در لاتین Tyrus با نام باستانی "تیر" که شهری است در جنوب لبنان. این شهر بزرگ‌ترین شهر فنیقیه بوده و معنی نامش تخت سنگ است. بنای نخستین آن را در جزیره‌ای که چندین کیلومتر از ساحل فاصله داشت ساخته بودند. این شهر نیز نخست عنوان دژی را داشت ولی بندر باشکوه آن که از یورش بیگانگان در امان مانده بود، بزودی سبب شد که به صورت پایتخت فنیقیه و بازار مناسبی برای بازرگانان و بردگانی که از همه جای مدیترانه به آن می‌آمدند، درآید. استرابون دربارهٔ این شهر نوشته است: «خانه‌های آن چند طبقه است و حتی طبقات خانه از طبقات خانه‌های رومی بیشتر است.» (ویل دورانت، ۳۴۵). به واسطهٔ ثروتمندی و دلیری مردم تا زمانی که اسکندر به آن درآمد، صور استقلال خود را حفظ کرد.
- ۳- به لاتین Ugarit (در محل رأس شمراء امروزی) که دیرینگی آن به نیمه دوم هزاره دوم قم بازمی‌گردد، در شمال غربی سوریه در ۱۶ کیلومتری شمال شهر لاذقیه واقع شده بود.
- ۴- سامی‌ها از نژاد سام پسر نوح هستند (فضایی، ۱۳۸۶: ۱۰۵).
- ۵- به لاتین Byblos که عرب زبان‌ها بدان جبیل می‌گویند. یک منطقه مسکونی در لبنان است که در استان جبل لبنان واقع شده است.
- ۶- به لاتین Sidon که سومین شهر بزرگ لبنان است. این شهر در فرمانداری جنوبی لبنان کرانه مدیترانه، ۴۰ کیلومتری شمال صور و ۴۰ کیلومتری جنوب بیروت جای گرفته است. واژه صیدا به معنای جای ماهیگیری است.
- ۷- «آ. گاردینر، مصرشناس انگلیسی به هنگام جنگ جهانی اول به بررسی این کتیبه‌ها پرداخت. وی با تکیه بر شباهت خارجی اشارات اعلام نمود که خط سینایی حلقه رابط میان خط مصری و سامی باستان را تشکیل می‌دهد به نظر او مخترعان این خط‌ها سامی‌ها هستند و در آن از اصول آکروفونیک استفاده نموده‌اند.» (فریدریش، ۱۳۶۷: ۷۱).
- ۸- «آرامی‌ها گروهی از اقوام سامی نژاد (Semitic) بودند که به زبان آرامی که یکی از لهجه‌های سامی شمالی و غربی مانند کنعانی و عبری است صحبت می‌کردند. این زبان از جهات مختلف به زبان عبری شباهت داشته به طوری که سبب شده است محققین معتقد شوند که یا اصل و ریشه آرامی‌ها به جزیره‌العرب برمی‌گردد و یا این که آن‌ها پیش از ورود به بین‌النهرین و شام، مدتی در جزیره‌العرب زندگی می‌کردند. بر اساس شواهد و مدارک موجود این مطلب استفاده می‌شود که آرامی‌ها از صحرای شام به سرزمین هلال حاصلخیزی آمده و بین بابل و حوزه خابور و فرات و شمال سوریه تا فلسطین پراکنده شدند» (میراشه و داوودی، ۱۳۹۸: ۱۵).
- ۹- در تبیین کلمه نبطی، بعضی از محققین به استناد تورات، کلمه نبطی را مأخوذ از نبیوط بن اسماعیل دانسته و معتقدند که این قوم از نسل او بودند (فیاض، ۱۳۷۶: ۲۹).
- ۱۰- «تعدادی از این اقوام، دولت شهرهای کوچکی در غرب رود فرات به وجود آوردند که می‌توان در طول قرون مختلف از اوضاع آن‌ها خبردار شد. این گروه مطمئناً نقش مهمی در اوضاع سیاسی داشتند اما حکومت‌های کوچک در بخش شرقی و شمالی بین‌النهرین هرگز با دیگر دولت‌شهرها متحد نشدند و در هیچ رویدادی مشارکت نکردند و به سختی می‌توان در مورد اوضاع و احوال آن‌ها در طول دوره‌های مخلف گزارشی تهیه کرد.» (همان: ۱۸)
- ۱۱- برای اطلاعات بیشتر رجوع شود به مقاله "تأثیر عرضه شواهد مادی بر گزارش‌ها و آراء موجود در زمینه منشأ و زمان ایجاد خط عربی" از شادی نفیسی و مهدیه حق الهی در نشریه مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی سال ۱۳۹۷
- ۱۲- یاقوت حموی، معجم البلدان (بیروت، دار صادر- دار بیروت، ۱۹۵۶ م) تحت واژه حیره.
- ۱۳- «دولت حیره سد حائل بود میان ایران که مالک آن روز عراق بود و اعراب بادیه و به‌منزله پادگانی در مقابل رومی‌ها و بدین جهت حفظ و حمایت آن مورد علاقه دولت ایران بود به طوری که پادشاهان ساسانی در جنگ‌های خود با روم از حیره کمک‌های مهم می‌گرفتند» (فیاض، ۱۳۷۶: ۳۳).

- ۱۴- حیدری نژاد و جان احمدی به منابع بسیاری در این رابطه اشاره کرده اند که برخی نقش مؤسس و برخی دیگر نقش واسطه‌گرانه شهر انبار و اهالی فرهیخته آن را مدنظر قرار داده‌اند.
- ۱۵- در واقع خط سریانی در قرن پنجم میلادی به وسیله قبایل عرب ساکن در سرزمین‌های حیره و انبار رونق گرفت و ساکنین آن جا خط خود را با چند قلم می‌نوشتند که از آن جمله خط مشهور به سطر نجیلی بوده است که اختصاص به کتابت تورات و انجیل داشته و آنان این خط را یک قرن قبل از ظهور اسلام از سریانی اخذ و اقتباس کردند
- ۱۶- «آغاز ابداع خط کوفی این خط را حیری می‌گفتند و بعد از این که مسلمانان کوفه را نزدیک حیره ساختند این خط کوفی خوانده شد» (قاضی احمد، کتاب گلستان هنر: ۵)

منابع و مآخذ:

- ابن رسته، احمد بن عمر (۱۸۹۲)، *اعلاق النفسیه*، بیروت، دار صا، ج اول.
- بورکهارت، تیتوس (۱۳۶۵)، *هنر اسلامی زبان و بیان*، ترجمه: مسعود رجب نیا، تهران، سروش (انتشارات صداوسیما).
- توین بی، آرنولد (۱۳۶۶)، *تاریخ تمدن*، ترجمه یعقوب آژند، تهران، انتشارات موسی.
- چگینی، ابراهیم (۱۳۸۲)، *فرهنگ دائره المعارف زبان و زبان ها*، لرستان: دانشگاه لرستان.
- حیدری نژاد، سعیده و جان احمدی، فاطمه (۱۳۹۸)، *بررسی نقش شهرانبار در تکوین و انتقال خط عربی*، *نشریه علمی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*، سال ۱۰، تابستان، شماره ۳۵، ص ۴۹-۶۲.
- دورانت، ویل (۱۳۴۳)، *تاریخ تمدن*، ترجمه احمد آرام، تهران، انتشارات اقبال.
- دهشیری، ضیاءالدین (۱۳۵۷)، *تاریخ پیشرفت علمی و فرهنگی بشر*، جلد دوم، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- رابینسون، اندرو (۱۳۸۹)، *تاریخچه پیدایش خط و نوشتار*، ترجمه: یلدا بلارک، تهران، انتشارات سبزان.
- سمعانی، ابوسعید عبدالکریم بن محمد بن منصور (۱۳۸۲)، *الأنساب*، تحقیق عبدالرحمن بن یحیی المعلمی الیمانی، حیدرآباد، مجلس دائره المعارف المعارف العثمانیه، طبعه الأولى، ۱۳۸۲ ق/ ۱۹۶۲ م.
- صفری، محمود (۱۳۸۱)، *حیره عامل انتقال فرهنگ*، *فصلنامه تاریخ اسلام*، سال سوم، تابستان، شماره مسلسل ۱۰، ص ۴۰-۵.
- فریدریش، یوهانس (۱۳۶۸)، *تاریخ خطهای جهان (وسیر تحولات آن از آغاز تا امروز)*، ترجمه: فیروزرفاهی علمداری، تهران: انتشارات فیروزان.
- فضایی، یوسف (۱۳۸۶)، *پیدایش زبان و خطنویسی در جامعه بشری*، کرج، دانشگاه آزاد اسلامی.
- فیاض، علی اکبر (۱۳۷۶)، *تاریخ اسلام*، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- قلیچ خانی، حمیدرضا (۱۳۹۳)، *فقدان تحقیقات بنیادین در خوشنویسی (گفتگو با دکتر حمیدرضا قلیچ خانی)*، نویسنده: شادی غفوریان، *هنرنامه آستان قدس رضوی*، شماره ۱۰، ص ۵۴-۵۹.
- کاژدان، آ. نیکولسکی، ن. آراموویچ، آ. ایلین، ژ. فیلیپ اوف. آ (۱۳۷۹)، *تاریخ جهان باستان (شرق)*، ترجمه صادق انصاری، علی همدانی، محمدباقر مؤمنی، تهران، انتشارات اندیشه.
- گاور، آلبرتین (۱۳۶۸)، *تاریخ خط*، ترجمه: عباس مخبر و کوروش صفوی، تهران، نشر مرکز.
- لوکاس، هنری (۱۳۸۲)، *تاریخ تمدن*، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، تهران، انتشارات سخن.
- ماله، آلبر و ایزاک، ژول (۱۳۶۲)، *تاریخ ملل شرق و یونان*، ترجمه، عبدالحسین هژیر، تهران، انتشارات علمی دنیای کتاب.
- موسکاتی، ساباتینو (۱۳۷۹)، *فنیقیها*، ترجمه: رقیه بهزادی، انتشارات پژوهنده.
- میراشه، زهرا و داوودی، مسعود (۱۳۹۸)، *آرامیها و نقش آنها در خاور نزدیک*، تهران: نگاه معاصر.
- نفیسی، شادی و حق الهی، مهدیه (۱۳۹۷)، *تأثیر عرضه شواهد مادی بر گزارشها و آراء موجود در زمینه منشأ و زمان ایجاد خط عربی*، *مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال دوم، شماره چهارم، زمستان، ص ۷۱-۱۰۴.
- نوبیری، شهاب الدین احمد بن عبد الدهاب (۱۴۲۳ ق)، *نهایه الأرب فی فنون الأدب*، قاهره، دار الکتب و الوثائق القومیه، ج اول.
- همایون فرخ، رکن الدین (۱۳۴۶)، *ایران مهد تمدن جهان*، زیرگروه پژوهشهای تاریخی، شماره ۹ و ۱۰، آبان، ص ۲۰۵-۲۶۲.
- یساولی ثانی، جواد (۱۳۶۳)، *پیدایش و سیر تحول هنر خط*، تهران، انتشارات یساولی.

منابع و مآخذ انگلیسی

- Ciancaglioni, Claudia A., (2006) "Syriac Language i. Iranian Loanwords in Syriac", *Encyclopedia Iranica*, XIV, E. Yarshater, (edit.), Routledge and Kegan Paul, London, Boston and Henley.
- Gruendler, B. (1993). *The Development of the arabic scripts*, Atlanta, Georgia, Sholars.
- Gruendler, B. (2001). "Arabic Script", In *Encyclopedia of Quran*, McAuliffe, J. D., Leiden: Brill Publisher, Vol. I, PP.135-144.
- Gruendler, B. (2005). "Arabic Alphabet: Origin", In *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, Versteegh, K., Leiden: Brill Publisher, Vol. I, PP.148-155.
- Macdonald, M. C. (2000). "Reflection on the linguistic map of pre-Islamic Arabia", *Arab. Arch. Epig.*, Vol.11, pp.28-79
- Macdonald, M. C. (2004). "Ancient North Arabian", *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Language*, first editor: Woodard, R., pp.488-533.
- Nordhoff, Sebastian (ed.). (2013). *The genesis of Sri Lanka Malay: A case of extreme language contact (Studies in South and Southwest Asian Languages 3)*. Leiden: Brill
- Shaked, S. (1986) "Iranian Loanword in Middle Aramic", *Encyclopedia Iranica*, II. E. Yarshater, (edit.), Routledge and Kegan Paul, London, Boston and Henley.

منابع و مآخذ تصاویر

- URL1: <https://www.aspirin.com>, access date: 24.8.2021.
- URL2: <https://www.iranjewish.com>, access date: 9.12.2022.
- URL3: <https://www.ommatnews.ir>, access date: 16.1.2023.
- URL4: <https://www.iranshahr.org>, access date: 9.6.2022.
- URL5: <https://www.iranshahr.org>, access date: 10.6.2022.
- URL6: <https://www.fa.wikipedia.org>, access date: 10.6.2022.
- URL7: <https://www.fa.wikipedia.org>, access date: 7.7.2022.
- URL8: <https://www.mavaranews.blogfa.com>, access date: 4.2.2023.

منابع و مآخذ جدول

رابینسون، اندرو تاریخچه پیدایش خط و نوشتار، ۱۳۸۹، صفحه ۱۷۶

منابع و مآخذ اینترنتی

نقیسی، سعید، تاریخچه پیدایش خط و نوشتار، <https://wikisource.org>

مصطفوی، سید سیاوش، بررسی پیدایش و تکامل خط در ایران و جهان، <https://KetabFarsi.ir>

©Authors, Published by Ferdows-e-honar journal. This is an open-access paper distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

